

Класифікація конструктивних фікцій як окремого виду правової фікції

Оксана УЛ'ЯНОВСЬКА,
кандидат юридичних наук,
суддя Святошинського
районного суду м. Києва

23

Як продукт абстрактного мислення, сприйнятий правовою доктриною та формально закріплений, конструктивні фікції є неоднорідними і, маючи загальні властивості, мають також певні особливості. Останні визначаються специфікою суспільних відносин, під час упорядкування яких використовуються уявні юридичні конструкції, та особливостями власне правового регулювання.

Класифікація конструктивних фікцій за ознакою специфіки суспільних відносин передбачає здійснення типізації відносин (що складаються в певних сферах діяльності людини) й виокремлення тих груп, які є універсальними та регулюються нормами різних галузей права.

Категорія «діяльність людини» розглядалася представниками багатьох наук — філософії, соціології, психології — у різних її аспектах. Для визначення сутності та змісту категорії «діяльність людини» М. Каган вважає неефективним звичайний порядок викладення, згідно з яким спочатку дається дефініція, а потім наводиться аргументація та ілюстрування цього визначення. Підтвердженням цього є неможливість отримати правильне визначення внаслідок абстрагування відповідного об'єкта від середовища. Учений застосовує системний підхід, завдяки якому зазначає, що діяльність є такою формою активності живої істоти, котра покликана відтворювати надприродні умови її буття — соціальні відносини, культуру та її саму як біосоціальне, а не суто біологічне створіння. М. Каган зауважує, що діяльність людини має створювати й удосконалювати середовище її існування. Різниця між діяльністю людини та тварини полягає ось у чому: активність тварини, несуттєво змінюючи природне середовище, виражається переважно у пристосуванні до нього організму; діяльність людини міняє місцями адаптаційну та адаптуючу функції активності, бо основною стає адаптація природного та соціального середовища до потреб людини, а не навпаки. Учений визначає три види діяльності людини: перетворювальну, пізнавальну та ціннісно-орієнтаційну. До перетворювальної діяльності віднесено всі форми людської активності, які приводять до зміни (реальної або ідеальної) існуючого та до створення (реального або ідеального) того, що раніше не існувало. Пізнавальною названо

діяльність, у якій активність суб'єкта, спрямована на об'єкт, не модифікує її, не руйнує і не реконструює, а відображається об'єктом і повертається до суб'єкта у вигляді знань про цей об'єкт. Пізнавальна діяльність, як і перетворювальна, має за об'єкти природу, суспільство, людину або власне особистість, яка щось пізнає. Ціннісно-орієнтаційна діяльність має духовний характер і надає інформацію про цінності, а не про сутнісні речі. Аналізуючи взаємозв'язки типу «суб'єкт — суб'єкт», М. Каган виокремлює комунікативний вид людської діяльності й зазначає, що він відіграє величезну роль у всіх трьох виявлених видах. Учений наголошує, що людська діяльність убирає в себе біологічну життєдіяльність, успадковану людиною від тваринних предків. Він доводить, що біологічна життєдіяльність розгортається у тих-таки чотирьох головних напрямках, що й людська діяльність [1, с. 26–53]. Виходячи з останнього, робимо висновок, що вчений виокремлював людську діяльність і біологічну життєдіяльність людини.

Спираючись на підхід М. Кагана, можна виокремити два види активності — людську діяльність і біологічну життєдіяльність. У межах кожної з них існують чотири їхні різновиди — перетворювальна, пізнавальна, ціннісно-орієнтаційна та комунікативна. Звернення до правового аспекту діяльності дає підставу виокремити відповідно дві групи суспільних відносин: 1) пов'язаних із людською діяльністю та 2) пов'язаних із біологічною життєдіяльністю. У межах кожної групи суспільних відносин існують чотири їхні різновиди. Особливості кожного виду діяльності та їхніх різновидів мають позначатися на специфіці правового регулювання відповідних суспільних відносин, зокрема й за допомогою уявних юридичних конструкцій — фікцій. Отже, можна виокремити два види й чотири різновиди фікцій у правовому регулюванні відповідних суспільних відносин.

Є інші підходи до визначення видів суспільних відносин. Так, О. Курсова, спираючись на позицію Є. Хубера щодо правових реалій як фактичних відносин, реальних сил, котрі слід ураховувати незалежно від будь-якої ідеї, виокремлює три групи відносин. До першої належать відносини, пов'язані зі станом людини в її антропологічних екзистенціях із усіма її природними якостями.

До другої — відносини в природі (натуралії), в оточенні яких проходить життя людини й відбувається соціальне спілкування; облік натуралії є неодмінною умовою законодавчого формування стану речей. До третьої — відносини, що стосуються законотворчості, які повинні враховувати всі вже існуючі правовідносини. У межах третьої групи реалій О. Курсова виокремлює реалії юридичної науки, які нерідко істотно впливають на формування тієї або іншої юридичної категорії, зокрема й на використання фікцій, закріплених у законі. Деякі з них стають цілком юридичними категоріями, сформованими за допомогою правової фікції або такими, що у своїй основі містили фікцію. У цьому разі йдеться про доктринальні фікції, які знайшли закріплення в законодавстві. Як групу реалій виокремлено також правові традиції. У правовій традиції частково втілена й людська природа, перетворена у відносинах, що характеризують суспільне буття людини, значущих як за змістом, так і за способом їх формування [2, с. 93].

Можна класифікувати суспільні відносини за ознакою міри і ступеня умовності їх виокремлення: відносини, що стосуються життєдіяльності людини, та відносини, які складаються у сфері правотворчості. Якщо відносини, що виникають у процесі життєдіяльності людини, пов'язані з конкретною поведінкою (діями, бездіяльністю) людей у суспільстві, то відносини у сфері правотворчості пов'язані з конструюванням правової реальності, зокрема й за допомогою фікцій. Обидві групи відносин взаємопов'язані, і їхнє розмежування має здебільшого умовний характер. Про це свідчить те, що фікції можуть формуватися у правовій доктрині й бути підґрунтям законодавчого закріплення умовних конструкцій, визначених специфікою життєдіяльності людини.

Ще однією ознакою, за якою класифікують фікції, є особливості власне правового регулювання. За цією ознакою можна виокремити фікції в матеріальному праві та в процесуальному праві.

На думку О. Курсової, слід розрізняти статичні та динамічні фікції. Статичні випливають із юридичних реалій і є стійкими юридичними конструкціями (моделями) різного ступеня складності. Деякі з них існують давно й формуються протягом доволі тривалого часу. Існування таких конструкцій зумовлюється також особливостями юридичного пізнання й загальними тенденціями розвитку юридичної науки. Динамічні фікції виникають відповідно до поточних потреб юридичної практики, можуть видозмінюватися або з часом зникати і мають простішу, ніж статичні фікції, конструкцію [2, с. 95].

Отже, в основу виокремлення конструктивних фікцій покладено групи суспільних відносин, які потребують правового регулювання. Відповідно, ознаками для класифікації постають:

- а) специфіка відповідної діяльності — фікції, які використовуються у правовому регулюванні людської діяльності та біологічної життєдіяльності;
- б) правові реалії — фікції, які використовуються у правовому регулюванні біосоціальної діяльності людини, відносин у природі, фікції у законотворчості, зокрема доктринальні;
- в) умовність міри і ступеня виокремлення суспільних відносин — фікції у правовому регулюванні життєдіяльності людини, фікції у правотворчості;
- г) особливості правового регулювання — фікції в матеріальному праві, фікції у процесуальному праві;
- д) джерело походження — статичні й динамічні фікції.

Специфіку фікцій у правовій системі найбільшою мірою відображає класифікація за ознакою специфіки діяльності. Нею охоплено всі види діяльності й тим самим створено підґрунтя для виокремлення особливос-

тей правового регулювання відносин, що стосуються певного виду діяльності.

Слід зазначити, що в наукових дослідженнях, присвячених вивченню проблеми фікцій, застосовуються й інші підходи до класифікації. Так, О. Танімов наводить класифікацію, запропоновану К. Паньком: 1) традиційні фікції, передбачені чинним законодавством та досліджувані правовою наукою (наприклад, інститут зняття або погашення судимості); 2) фікції у праві за умови суперечності законів один одному; 3) будь-які фікції, зокрема й не включені до системи чинного законодавства, які досліджуються методами права.

Перша група фікцій пов'язана із суперечностями між нормою права і правосвідомістю, правопорушенням і реальною дійсністю. Вони розглядаються як прийом юридичної техніки, який використовується у праві. Традиційна фікція формувалася протягом тисячоліть і об'єктивована у правових нормах, призначених удосконалювати правовідносини відповідно до розвитку суспільства, не руйнуючи при цьому системи існуючих понять і правових норм. Друга група фікцій має соціальну основу: або помилкове відображення в законі проблемної ситуації, яка потребує правового регулювання; або невідповідність цілей закону та нормативно закріплених засобів їх здійснення. Існування цього виду фікцій у праві небезпечно (особливо у правозастосуванні), бо вони здатні розірвати в уявленні людей зв'язок із часом і тим самим позбавити їх можливості свідомого вибору гідних людини пріоритетних цілей і адекватних засобів їх досягнення. Ця група фікцій поділяється на три підгрупи: 2-А) об'єктивні та закриті для суб'єктивних корегувань, що потребують втручання законодавця; 2-Б) об'єктивні, але відкриті для корегування (наприклад, приведення у відповідність підзаконного акта, припису, інструкції); 2-В) ті, в основі яких лежить свавілля владних структур. Третя група фікцій має діагностичну спрямованість і сприяє легалізації та правовій кваліфікації відносин, пов'язаних із багатукладним характером іще несформованої економіки держави, змінами політичної системи та політичного устрою суспільства й роллю особистості, людини в такій системі. Дослідження цього виду політико-правових фікцій важливе для формування основ і усіх атрибутів правової держави [3, с. 248; 5, с. 71–72].

Основою класифікації, запропонованої К. Паньком, є спрямування дії фікцій — подолання прогалін і колізій у законодавстві за допомогою фікції як засобу юридичної техніки, моделювання проблемної ситуації, що потребує правового регулювання; діагностичний напрям. Такий підхід дає змогу охарактеризувати всі аспекти фікцій з позиції їх застосування в механізмі правового регулювання широкого кола суспільних відносин. Однак така класифікація не позбавлена певних критичних застережень, які стосуються потреби виокремлення додаткової групи фікцій — доктринальних, що залишилися поза класифікацією.

Як приклад можна проаналізувати чинне адміністративне законодавство, що передбачає запровадження системи управління якістю.

В Україні в цій сфері розроблено державні стандарти, відповідні міжнародним: ДСТУ ISO 9000-2001, ДСТУ ISO 9001-2001, ДСТУ ISO 9004-2001. Ними передбачено опис основних положень системи управління якістю, вимоги щодо системи, настанови щодо її результативності та ефективності. У травні 2006 року постановою Кабінету Міністрів № 614 затверджено Програму запровадження системи управління якістю в органах виконавчої влади. Виконання цієї програми передбачає здійснення робіт у таких напрямках: визначення порядку координації діяльності щодо запровадження системи управління якістю, інформаційно-методичне забезпечення

запровадження системи управління якістю, організація навчання керівників та фахівців органів виконавчої влади з питань забезпечення функціонування системи управління якістю, контроль. У системі органів виконавчої влади цю систему нині активно запроваджує Головне управління державної служби України [4, с. 66–70].

Однак для реалізації приписів чинного законодавства необхідно визначити сфери діяльності, які потребують першочергового запровадження системи управління якістю. Така постановка питання зумовлена тим, що вищезгаданими стандартами передбачено залежність успішності керування організацією, забезпечення її функціонування від систематичності й відкритості керівного впливу. Крім того, ДСТУ ISO 9000-2001 визначає вісім принципів управління якістю, що встановлюються для найвищого керівництва при вирішенні ним завдання поліпшення показників діяльності організації. Серед них, зокрема: лідерство, залучення працівників, процесуальний підхід, системний підхід, постійне поліпшення.

Визначити сфери діяльності, які потребують запровадження системи управління якістю, можна лише на докринальному рівні. Та із запропонованої К. Паньком класифікації незрозуміло, до якої ж класифікаційної групи можна віднести цю систему управління якістю, котра є правовою фікцією, бо відповідає всім її загальним рисам. Так, система управління якістю конструює неіснуюче в дійсності явище, пов'язане з моделюванням управлінської діяльності. Запровадженню цієї системи передувала невизначеність у вигляді проблем, пов'язаних із низьким ступенем керованості та необхідністю запровадження міжнародних стандартів якості в діяльність органів виконавчої влади. Система управління якістю являє собою уявну юридичну конструкцію різних ступенів складності, бо може стосуватись як процесу прийняття управлінських рішень, так і, наприклад, конкретного завдання щодо вдосконалення документообігу. Ця система застосовується лише в соціально-юридичному контексті, який полягає у формуванні законодавчої бази для вирішення соціального завдання підвищення рівня керованості певними явищами за допомогою прийнятих і усталених у світовій управлінській практиці норм і стандартів. Норми законодавства, що запроваджують систему управління якістю, узгоджуються з іншими нормами, які регулюють управлінські суспільні відносини. Крім того, відсутні суперечності з існуючими правовими принципами (загальноправовими та галузевими).

Систему управління якістю навряд чи можна віднести до групи традиційних фікцій, що розглядаються як прийом юридичної техніки. Не можна її віднести й до групи фікцій у праві за наявності суперечності законів, бо запровадження цієї системи було пов'язане з необхідністю подолання прогалин у чинному законодавстві. До останньої групи фікцій (тих, що не включені до системи чинного законодавства й досліджуються методами права) систему управління якістю також віднести не можна, адже її запровадження не пов'язане з дослідженням методами права, а радше – з запровадженням до системи права методів, розроблених технічними науками.

К. Панько пропонує класифікувати фікції за ознакою ступеня відповідності між суспільними відносинами (як змістом) і правом (як формою їх опосередкування). За цією ознакою виокремлюють: 1) фікції – антипод закону; 2) фікції, іманентні закону. Перший вид фікцій полягає у викривленні змісту закону, що виражається у відсутності соціальних зв'язків між поведінкою суб'єкта та вимогою закону, між індивідуальними вимогами суб'єкта й

суспільно необхідними вимогами правових норм. Учений підкреслює значення таких фікцій, яке полягає в тому, що вони виявляють суперечності або ступінь невідповідності між суспільними відносинами і правом. Другий вид юридичних фікцій вносить до правового регулювання достатню стабільність, сприяє охороні прав громадян, робить систему права простішою та економічнішою; сприяє стабільності правопорядку, вносить якісну визначеність у правові інститути [3, с. 165; 5, с. 73].

За змістом, сформульованим К. Паньком, фікції – антипод закону можуть бути віднесені до групи деструктивних фікцій. Однак віднесення їх до цієї групи передбачає доповнення визначеного К. Паньком підходу щодо змісту фікцій – антиподу закону ознакою мети конструювання такої фікції – задоволення незаконного інтересу.

Найповніше різні види конструктивних фікцій можна розкрити, якщо здійснити їх класифікацію, поклавши в основу суспільні відносини, які потребують правового регулювання з використанням фіктивних юридичних конструкцій.

Фікції, які використовуються у правовому регулюванні людської діяльності, можуть бути поділені відповідно до її перетворювального, пізнавального, ціннісно-орієнтаційного та комунікативного видів. Фікції, використовувані в законотворчості, можна віднести до тих, які застосовуються в правовому регулюванні перетворювальної діяльності, адже процес законотворчості спрямований на перетворення реального стану правового регулювання на досконаліший. Фікції у правовій доктрині можна віднести до тих, які використовуються у правовому регулюванні пізнавальної діяльності. Що стосується фікцій у правовому регулюванні ціннісно-орієнтаційної діяльності, то до них можна віднести ті, що використовуються для конструювання моделі ефективності у праві. Такий висновок відповідає сутності й змісту ціннісно-орієнтаційної діяльності. Фікції у правовому регулюванні комунікативної діяльності стосуються насамперед регулювання відносин, пов'язаних із притягненням до юридичної відповідальності, адже тип відносин у цій сфері можна охарактеризувати як «суб'єкт – суб'єктні», на відміну від відносин у межах інших видів людської діяльності, тип яких визначений як «суб'єкт – об'єктні» (за градацією, обґрунтованою М. Каган).

Джерела

1. Каган М. С. Избранные труды: В 7-ми т. – Том II. Теоретические проблемы философии. – СПб: ИД «Петрополис», 2006. – 660 с.
2. Курсова О. А. Фикции в российском праве: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Нижний Новгород, 2001. – 193 с.
3. Панько К. К. Юридические фикции в современном российском праве // Проблемы юридической техники: Сб. статей / Под ред. В. М. Баранова. – Нижний Новгород, 2000. – 468 с.
4. Рябенко О. П. Стандарти системи управління якістю в МВС України: деякі проблеми впровадження // Запровадження у Міністерстві внутрішніх справ України системи управління якістю: проблеми і перспективи: Збірник матеріалів науково-практичної конференції / Упоряд. В. В. Столбова, О. Г. Циганов; за заг. ред. О. Н. Ярмиша. – К.: ДНДІ МВС України, 2008. – 199 с.
5. Танимов О. В. Юридические фикции и проблемы их применения в информационном праве: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. – Саранск, 2004. – 216 с.